

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 930.25(477)“1942”

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-1/1>

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВІВ НКВС УРСР У 1942 РОЦІ

Ярмиш Олександр Назарович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України
ORCID ID: 0000-0002-4811-4520

Греченко Володимир Анатолійович,

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-6046-0178

У середині 1941 р. мережа державних архівів Української РСР була такою: 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних та 21 філія, 746 районних і 65 міських архівів. Протягом липня – вересня 1941 р. з 37 державних архівів 19 областей було евакуйовано 6500 фондів, які налічували 1,5 млн справ, що, в цілому, складало 60 вагонів документального матеріалу. Упродовж 1942 року співробітниками архівів НКВС була виконана значна та різноманітна за напрямками робота. З окупованої німецькими військами території була евакуйована більшість самих співробітників. Штат центральних державних архівів УРСР на 1942 р. був затверджений у складі 24 працівників. З них: 7 осіб керівного складу, 11 наукових співробітників і 5 архівно-технічних. Налагоджена була також робота на нових місцях, куди вивезли архіви: знайдені приміщення, їх частково відремонтували, упорядковувалися фонди архівів. Значна частина робочого часу архівістів приділялася «оперативно-чекістській» роботі: перегляду та аналізу історичного матеріалу, починаючи з доби Української революції 1917–1921 рр. Вишукувалися усі, хто був причетний до національно-державного будівництва в цей час, зокрема, до діяльності Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР. Також вивчалися архівні матеріали, що стосувалися 1920-х років: діяльності троцькістської та «правоухильницької» опозицій, критиків недоліків у діяльності радянської влади, особисто Сталіна чи когось із членів комуністичного керівництва СРСР та УРСР. У цій діяльності були досягнуті значні результати, – накреслений керівництвом план цих робіт, весь час перевиконувався, про що з гордістю доповідалося керівництву НКВС. Було вивчено 28 тис. одних лише газет, укладено картки на більш, ніж 80 тис. осіб, які кваліфікувалися як «контрреволюційні елементи». Таким чином, ніби-то рутинна та малопомітна архівна робота сприяла створенню доказової бази для масових репресій, адже мова йшла про десятки тисяч людей.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, 1942 рік, НКВС, архіви.

Yarmysh Oleksandr, Grechenko Volodymyr. The activities of the NKVD archives in 1942

In mid-1941, the network of state archives of the republic was as follows: 7 central, 2 military-historical, 23 regional and 21 branches, 746 district and 65 city archives. During July – September 1941, from 37 state archives, 19 regions were evacuated 6500 collections, which consisted of 1.5 million files, which in total was 60 wagons of documentary material. During 1942, the staff of the NKVD archives were performed considerable and diverse in the areas of work. Most of the employees themselves were evacuated by German troops occupied by German troops.

The staff of the Central State Archives of the USSR in 1942 was approved by 24 employees. Of these: 7 persons of management, 11 researchers and 5 archival and technical workers. The work was also established in new places where the archives were exported: the premises found, they were partially repaired, and archive collections were renovated. Much of the working time of archivists was given to the operational work: revision and analysis of historical material, since the Ukrainian Revolution of 1917–1921. All those involved in national-state construction at this time, in particular, the activities of the Ukrainian Central Council, the Ukrainian State Hetman P. Skoropadsky, the UNR Directory, ZUNR, were sought. Archival materials concerning the 1920s were also studied: the activities of the Trotsky and "Right slope" oppositions, critics of deficiencies in the activities of Soviet power, personally Stalin or some of the members of the communist leadership of the USSR and the USSR. In this activity, significant successes were made, drawn by the management of the plan of these works, constantly exceeded, which was proudly reported by the NKVD management. 28,000 were studied newspapers alone, cards for more than 80,000 people were trained, which qualified as "counter-revolutionary elements". Thus, as if a routine and insignificant archival work contributed to the creation of an evidence base for mass repression, because it was about tens of thousands of people.

Key words: *Ukraine, World War II, 1942, NKVD, archives.*

Постановка проблеми. Будь-які аспекти діяльності НКВС вже багато років є предметом активного дослідження як вітчизняних, так зарубіжних істориків та істориків права. На цю тему написані десятки тисяч статей та сотні монографій. Але питання про діяльність архівів НКВС у здійсненні «оперативно-чекістських» завдань до цього часу не досліджувалося. Між тим, це проблема не лише суто історична, але й правова, зокрема кримінологічна, моральна та психологічна, проблема відповідальності вчених за свою роботу. Вона тісно пов'язана із загальною спрямованістю діяльності НКВС, боротьбою проти «ворогів народу» та долями десятків тисяч пересічних радянських людей, які могли в результаті «пошукової» діяльності архівістів потрапити у вир репресій.

Аналіз досліджень проблеми. Вивчення діяльності архівів України в роки Другої світової війни почалося майже зразу після її закінчення. Уже 1948 року вийшла стаття П. Павлюка з відповідною назвою [1]. У 1958 р. була опублікована стаття П. Гудзенка [2], 1975 р. – О. Г. Мітюкова [3]. Але вони були написані з марксистських методологічних позицій та апологетично щодо діяльності радянської влади. Активізація досліджень на дану тематику відбулася після проголошення незалежності України, а особливо у 2000-х роках. У цей період були оприлюднені статті Б. Іваненко [4], І. Дацківа [5], посібник «Нариси історії архівної справи в Україні за загальною редакцією І. Б. Матяш та К. І. Климової, де міститься спеціальний розділ, присвяче-

ний діяльності архівів УРСР у роки Другої світової війни, написаний М. Г. Дубином [6]. У 2004 р. побачила світ стаття І. Мищака [7], 2008 р. – В. Даниленка і С. Юсова [8], у 2016 – Н. В. Григорчук [9], 2019 р. – І. Дацківа та В. Пархоменка [10]. Серед іноземних дослідників цю проблему вивчав П. К. Грімстед [11, 12]. Проте в усіх цих публікаціях (за винятком статті І. Мищака), мова йде про евакуацію архівів з України, збереження документів їхніх фондів та організацію і впорядкування їхньої роботи у нових локаціях. До того ж, вони всі базуються, фактично, на тотожних джерелах з Центрального архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. У статті І. Мищака в одному з абзаців говориться про специфічний аспект діяльності архівів УРСР – їхню діяльність щодо розробки документів для оперативних цілей НКВС. Саме така діяльність і була основною у 1942 р. У нашій статті ми поставили за мету більш широко та поглиблено проаналізувати цю їхню діяльність, спираючись на нові документи з Галузевого державного архіву СБУ.

Виклад основного матеріалу. Упродовж своєї історії за доби радянської влади управління архівами часто зазнавало різних організаційних змін та трансформацій. У квітні 1938 р. постановою РНК СРСР управління архівами та мережу архівних установ було передано народному комісаріату внутрішніх справ, архівні установи союзних республік підпорядковано Головному архівному управлінню НКВС СРСР. У березні 1939 р. архівні установи України

перейшли у відання НКВС УРСР і у березні 1940 р. Центральне архівне управління УРСР було реорганізовано в архівний відділ НКВС УРСР, а обласні управління в архівні відділи УНКВС. У червні 1941 р. архівний відділ НКВС УРСР було реорганізовано в Архівне управління НКВС УРСР, а в жовтні 1941 р. – в Управління державними архівами НКВС УРСР [13]. Дослідники цього питання, як правило, лише констатують цей факт, але не коментують його, не даючи відповіді на питання, чому архіви було передано до НКВС і чому саме в цей час? Як бачимо, зміна підпорядкування та передача архівів відбулася у 1938 р., на піку масових репресій в СРСР. За деякими даними, в 1937–1938 роках було арештовано за обвинуваченням в антирадянській діяльності 1 548 366 осіб і з них розстріляно 681 692 (тобто в середньому розстрілювали приблизно 1000 осіб в день) [14]. Передача архівів у відання НКВС мала на меті встановити контроль за минулим, за історією взагалі, як важливим засобом ідеологічного впливу на маси. Повторення цього прийому ми рельєфно бачимо у відповідній політиці сьогоденної путінської росії. Другою причиною передачі архівів до складу НКВС було намагання виявити через історичні документи тих осіб, які брали участь в Українській революції 1917–1921 рр. на боці різних українських урядів, були в опозиції до сталінської фракції в компартії, висловлювали думку, альтернативну «генеральній лінії партії», критикували за що-небудь радянську владу тощо.

У середині 1941 р. мережа державних архівів республіки була такою: 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних та 21 філія, 746 районних і 65 міських архівів [4, с. 27].

У другій половині серпня 1941 р, значно погіршилося становище на фронтах радянсько-німецької війни, в результаті наступу німецько-нацистських військ актуальним стало питання про евакуацію документів архівів. Згідно зі вказівкою НКВС СРСР, у першу чергу, евакуації підлягали оперативні документи НКВС, вищих органів державної влади, матеріали військового значення. Вивезенню також підлягали усі документи партійних архівів, а у випадку неможливості їхньої евакуації, вони під-

лягали знищенню [7, с. 97]. Уже наприкінці серпня 1941 р. були підготовлені для відправлення всі секретні й оборонного значення документи [9, с. 216]. Протягом липня – вересня 1941 р. з 37 державних архівів 19 областей було евакуйовано 6500 фондів, які налічували 1,5 млн справ, що, в цілому складало 60 вагонів документального матеріалу [5, с. 435]. Для прискорення та інтенсифікації роботи з архівами у вересні 1941 р. була створена спеціальна група Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР, яка з початку 1942 р. отримала назву оперативної (далі її стали називати Центральною оперативною групою – ЦОГ). Вона складалася з працівників архівів і чекістів. У низці документів (планах і звітах) було визначено основні та поточні завдання, поставлені перед ЦОГ. Серед них: виявлення і збір документів для використання з оперативною метою; збір і узагальнення документів з історії війни; забезпечення збереження документальних матеріалів державних історичних архівів на території, звільненій від окупантів [8, с. 132, 133].

Більшість центральних архівів евакуювали з України на Урал, до м. Златоуста [8, с. 133]. До цього міста було переведено й Архівне управління НКВС УРСР. Групу істориків-архівістів, які евакуювалися до Златоуста, очолював начальник Архівного управління НКВС УРСР М. Г. Шклярів [2, с. 31]. який мав звання лейтенанта держбезпеки [15, арк. 218], а його посвідчення начальника було підписане 7 липня 1941 р. тоді заступником наркома внутрішніх справ Т. А. Строкачем.¹ [16, арк. 15].

У Доповідній записці М. Г. Шкярова заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Т. Ратушному² «Про пророблену роботу

¹ Строкач Тимофій Амвросійович (1903–1963). У органах держбезпеки з 1924 р. У 1941–1946 рр. – заступник народного комісара внутрішніх справ Української РСР. Одночасно у 1942–1944 рр. – начальник Українського штабу (радянського) партизанського руху 1946–1956 рр. (з невеликою перервою) міністр внутрішніх справ УРСР. 1956–1957 рр. – заступник міністра внутрішніх справ СРСР, генерал-лейтенант (1944 р.). 1957 року звільнений у відставку «через хворобу». Був одним з головних організаторів масових репресій проти населення України, особливо, після 1945 р.

² Ратушний Микола Тимофійович (1906–1958). Народився на Черкащині. У 1938–1941 рр. – заступник наркома фінансів УРСР. У 1941–1943 р – заступ-

архівними органами НКВС у 1942 р.» від 16 вересня 1942 р. відзначалося, що робота архівів у 1942 р. істотно відрізнялася від того, що було у 1941 р., враховуючи проведену евакуацію з пристосованих приміщень в Україні у східні регіони СРСР, де пристосованих приміщень не було. На початку 1942 р. була завершена, в основному, організаційна робота і співробітники змогли розпочати більш широку діяльність. Основна увага була приділена впорядкуванню архівних матеріалів після їхнього перенесення у виділені приміщення. У всіх евакогрупах: Актюбінську, Балашові, Уральську, Ульяновську, Алзі вказану роботу змогли провести лише після отримання додаткових приміщень. Кращим було становище з центральними та обласними архівами, що прибули в Златоуст. Проте, у зв'язку з старезністю будинку, як установила перевірка, та можливістю завалу, була виконана значна робота щодо перерозподілу матеріалів всередині будинку, у результаті чого останній був завантажений до межі. Лише у Златоусті за перше півріччя 1942 р. було розвантажено 7 вагонів матеріалів, що знаходилися у великих ящиках, загальною кількістю кілька сотень, виготовлення стелажів. Все це було виконано у стислі терміни, незважаючи на значне скорочення кадрів співробітників [15, арк. 210]. Щодокадно проводилася перевірка виконаної роботи. Частина співробітників, які вибули під час евакуації, були відновлені на посадах, і одночасно залучені нові, перевірені працівники у межах штатів.

Робота центральних архівів у 1942 р. у Златоусті проводилася відповідно до затвердженого плану (крім річного плану, були й квартальні). Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР забезпечило фінансування на утримання центральних і обласних державних архівів на 1942 р. Загалом, штат центральних держархівів УРСР (у Златоусті) на 1942 р. був затверджений у складі 24 працівників, із них у наявності було 23, у т. ч. 7 осіб керівного складу, 11 наукових співробітників і 5 архівно-технічних працівни-

ків. 13 працівників мали вищу освіту, 6 – середню та 4 – нижчу. Серед співробітників управління і центральних державних архівів УРСР не було жодного фахівця, який би закінчив Московський історико-архівний інститут, який був тоді центром підготовки архівістів, 5 співробітників закінчили Харківську історико-архівну аспірантуру при Архівному управлінні НКВС УРСР. У Центральному державному історичному архіві протягом 1942 р. працювало 15–20 співробітників, із них – 8 кадрових керівних і наукових співробітників, а інші були тимчасово відряджені з інших архівів; у Центральному архіві революції у цей період працювало 7–8 співробітників, із них кадрових – 5 осіб, а інші – тимчасово відряджені [9, с. 219].

Слід відзначити, що робота УДА НКВС УРСР з кадрами була піддана критиці з боку вищого органу – УДА НКВС СРСР. Так, у вересні 1942 р. начальник УДА НКВС СРСР тоді майор, а пізніше – комісар держбезпеки Й. І. Нікітінський³ спрямував на адресу УДА НКВС УРСР листа, де звернув увагу на недоліки в роботі підлеглого йому управління, підкресливши недостатній рівень проведення евакуації та відсутність заходів щодо встановлення місцезнаходження й повернення на роботу керівних і наукових працівників архівних органів України, які «загубилися» у період евакуації [9, с. 219].

16 лютого 1942 р. НКВС УРСР затвердив спеціальний обіжник «Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників», відповідно до якого на архівні органи НКВС УРСР покладалося виявлення, концентрація і охорона документів періоду війни. Мова йшла про документи гестапо,

³ Нікітінський Йосип Іларіонович (1905–1974). В органах держбезпеки з 1929 р. З 1939 р. – в Головному архівному управлінні НКВС СРСР, заступник начальника, з 1940 р. – начальник цього управління, майор держбезпеки. При ньому було розпочато складання секретних путівників з архівів та секретних збірників документів. Головним напрямом діяльності архівних органів оголошувалося виявлення матеріалів «для оперативного використання органами НКВС» та складання відповідної картотеки. Для координації цих робіт за його наказом у ДАУ створюється спеціальний відділ № 11, або «відділ секретних фондів». У 1945 р. – генерал-майор. У 1947 р. звільнений з посади керівника управління, в 1958 р. звільнився з органів МВС.

ник наркома внутрішніх справ з неоперативних питань, комісар держбезпеки з 1943 р. та генерал-майор з 1945 р. Далі – на господарських посадах в МВС, у 1957 р. звільнений у відставку.

старост, комендатур (діловодні й друковані матеріали – газети, листівки, брошури, накази, відозви, оголошення), а також документи компартійних організацій та радянських партизанських загонів, які діяли на тимчасово окупованій території [9, с. 219, 220].

Стан і умови зберігання евакуйованих документів періодично перевірялися. Ця робота в практику архівів була введена обіжним листом УДА НКВС СРСР з травня 1942 р. Зокрема, почали узагальнюватися матеріали до теми «Україна у війні» [15, арк. 210]. При цьому керувалися короткою інструкцією про розміщення, зберігання документів і порядком утримання архівосховищ у воєнний час. Про проведені перевірки складалися доповідні записки та акти, що подавалися до УДА НКВС СРСР. Щоб забезпечити належне зберігання документів війни, в серпні 1942 р. у Златоусті оснастили спеціальну кімнату. Газети, листівки, брошури, плакати були розміщені на стелажах у папках і коробках. Найбільш важливі та секретні документи (ворожі листівки, плакати, листи солдат тощо), зберігалися в цій же кімнаті в залізному ящику, що опечатувався сургучною печаткою. Кімната закривалася на замок і опечатувалася. У 1942 р. архіви зводили відомості про евакуйовані документи, проте облік евакуйованих документів архівів наркоматів, центральних і обласних установ УРСР не вівся, і ця робота, станом на серпень 1942 р., у Златоусті ще не була розпочата. За основу архівної роботи в 1942 році була взята розробка документів для оперативних цілей НКВС [7, с. 101, 102].

Центральним державним історичним архівом (ЦДІА) була проведена значна робота щодо упорядкування фонду преси відповідно до наказів НКВС СРСР та УРСР за 1917–1929 рр. Було оброблено 28 тисяч газет [15, арк. 212]. Це величезна, просто гігантська цифра. Одному з авторів цих рядків при написанні докторської дисертації довелося вивчити 120 газет різної підпорядкованості – від центральних до багатотиражних. А тут 28 тисяч! Але це було використано не для написання дисертацій, монографій чи укладання збірників документів, а для зовсім інших цілей. Це видно з наступного рядка вже вище цито-

ваної доповідної записки. З цих матеріалів, як написав М. Г. Шклярів, було взято на облік 23 422 особи. Що значить «взято на облік»? Як роз'яснюється в доповідній, «на цій підставі виділено контрреволюційні та троцькістські елементи. Всього розроблено по відділу секретних фондів і взято на картотеку 39 679 контрреволюційних елементів, що складає 138% наміченого плану» [15, арк. 213].

Співробітниками іншого архіву – Центрального державного архіву революції (ЦДАР) по відділу секретних фондів було складено 19 675 карток на «контрреволюційних елементів» і внесені додаткові відомості в 7 654 карток або 127% внесеного плану. Списків – довідників складено та відправлено в УГА НКВС на 5640 осіб [15, арк. 213]. Тобто, співробітники цього архіву теж значно перевищили план, встановлений керівництвом НКВС, але дещо відставали від колег з ЦДІА, які виконали план на 138%.

Взагалі, коли читаєш цей документ, в якому поєднуються (сусідствують) слова та символи «план», «контрреволюційні елементи», «політокрас», «%», мимоволі згадуєш «термінологію» в службовій переписці доби розпалу «єжовщини» (1937–1938 роки), коли встановлювалися по республікам та краям і областям «ліміти» та «плани» щодо виявлення і репресування «ворогів народу» по «першій та другій категоріям», яке розгорнулося «змагання» між енкаведистами за «вибивання» додаткових «лімітів» та їх «перевиконання». Тоді, як ми знаємо, Сталін, який, власне, і розв'язав «Великий терор», на певному етапі у притаманному йому стилі вказав на «перегини» і «поправив» «залізного наркома» (з арештом і розстрілом і його самого, й найбільш завзятих «ударників»). Тож, «перегини» тоді начебто засудили, але, як бачимо, «планово-процентні підходи» в НКВС стосовно «контрреволюції» нікуди не поділися. Варто звернути увагу й на те, коли подавалася аналізована доповідна записка: вересень 1942 року, найбільш критичний період війни, німці в Сталінграді...

М. Г. Шклярів далі інформував, що ЦДІА були заплановані для спецрозробки найцінніші фонди архіву: ВУЦВК – 741 справа, РНК УРСР – 1500, міністерства

народної освіти українських «буржуазно-націоналістичних» урядів – 2 500, група фондів місцевих органів влади доби громадянської війни в Україні – 10 932, група фондів місцевих органів влади Подільської губернії – 6 000, група фондів місцевих органів влади «контрреволюційних» урядів доби громадянської війни в Україні – 1 942. З них у першому півріччі 1942 р. були повністю упорядковані: міністерство освіти українських «буржуазно-націоналістичних» урядів, група фондів установ доби громадянської війни в Україні і, не повністю, – РНК УРСР. Стан частини фондів не дозволив проводити роботу по спецрозробці. Крім того, повністю були упорядковані фонди міністерств шляхів сполучення та продовольства Української Центральної Ради, гетьмана Скоропадського та Директорії УНР. Була розпочата робота з упорядкування фонду «міністерства закордонних справ». У складі цього фонду були виявлені такі фонди: міністерства закордонних справ Української Центральної Ради, міністерства закордонних справ гетьмана Скоропадського, міністерства закордонних справ Директорії УНР, посольств і консульств у Відні, Ризі, Берліні, делегацій з мирних переговорів з РРСФР та Четвертним союзом, генерального консульства РРСФР в Києві, посольств Німеччини та Австро-Угорщини в Києві. З-за цього довелося розшивати справи, документи розбирати за справами та упорядковувати як розсип документів. Вказані вище справи на той час ще не були інвентарно описані. Для оперативних відділів НКВС укладалося 5 довідників. По групі архівів, що знаходилися в Балашові, була проведена наступна робота: по 4-х архівах: Кіровоградському, Артемівському, Кременчуцькому, Лубенському було розроблено 23 фонди, за якими виявлено і взято на оперативний облік картотеки на 2 230 «контрреволюціонерів». Списків-довідників було складено на 2 008 осіб. Значна робота була проведена у вказаних архівах з упорядкування та систематизації оперативних карток, причому в Кременчуцькому та Артемівському держархівах, як з гордістю доповідав М. Г. Шклярів, «усі нестандартні картки були замінені на стандартні». По евакуйованих архівах, що знаходилися в Актюбінську та Алзі,

за матеріалами Дніпропетровського і Сумського держархівів було виявлено і взято на облік 6 715 «контрреволюційних елементів», списків-довідників укладено на 1 114 осіб. По групі архівів, що знаходилися в Уральську, було розроблено та взято на облік відділами секретних фондів Миколаївського та Одеського облдержархівів 12 067 осіб «контрреволюційних елементів» списків-довідників укладено на 1 351 особу. За матеріалами Чернігівського облдержархіву, що знаходився в Ульяновську, було складено списків-довідників на 5 581 особу «контрреволюційних елементів». У результаті виконаної роботи з розробки секретних фондів всього державними архівами НКВС УРСР було взято на облік картотеки «контрреволюційних елементів» 80 4384 осіб, укладено списків на 20 346 осіб, надіслано в УГА НКВС СРСР списків-довідників на 13 024 особи [15, арк. 216, 217, 218]. Таким чином, працівниками архівів була проведена дуже значна за обсягом та результатами «оперативно-чекістська» робота. Більше 80 тисяч осіб було взято на облік у якості «контрреволюційних елементів». Це означало, що ці десятки тисяч людей опинилися під загрозою репресій, можливо, навіть, розстрілу. Така робота показувала, що архівісти, які укладали ці картотеки, закономірно є співробітниками саме *архівів НКВС*, вони готували підґрунтя для подальших розправ, були кваліфікованим «гвинтиком» в каральному механізмі сталінського тоталітарного режиму, а, отже, де-юре і де-факто були співучасниками злочинів радянської влади проти власного народу. Чи усвідомлювали вони це? Деякі з них потім стали відомими істориками, що внесли суттєвий вклад в розвиток архівознавства, археографії та джерелознавства в Україні і пам'ять про них зберігається у публікаціях ювілейних статей та збірників. Якою ж була мотивація їхніх дій? Очевидно, що їхня психологія все ж відрізнялася від психології кадрових працівників НКВС, але не по суті. Вони вважали, що «так треба», що «НКВС не може помилятися». Так їх виховували, адже вони, у своїй більшості, сформувалися як особистості вже за часів радянської влади. Майже ідентична ситуація склалася і в сучасній Росії, де значна

частина населення зомбована багаторічною шовіністичною пропагандою і схвалює та підтримує злочини свого керівництва проти людяності. Для об'єктивності, слід відзначити, що в той час йшла жорстока війна, ситуація на фронтах була важкою і цим якоюсь мірою можна пояснити поведінку співробітників архівів. Усе сприймалося у чорно-білому світлі: «наші» з одного боку, і вороги з іншого, – тому всі, хто був колись проти чи критикував політику радянської влади, розглядалися як вороги чи, принаймні, пособники ворогів.

Але слід відзначити, що і обсяг іншої виконаної роботи був значним: систематизація одиниць зберігання була виконана на 100%, систематизація розсипу документів – російською, українською та іноземними мовами – на 116%, систематизація документів розсипу та підкладання у справи – на 179%, формування справ та складання заголовків – на 103%, оформлення обкладинок одиниць зберігання – 101%, складання інвентарного опису – 184%. Було закінчено та спрямовано у видавництво 2 збірники документів та кілька брошур, присвячених періоду громадянської війни в Україні [15, арк. 214–216]. Керівники й наукові співробітники архівів вели також пропагандистську роботу, писали статті для місцевої преси. Зокрема, у Златоустівській газеті було вміщено 19 статей. Їхня тематика, в основному, була пов'язана з війною [15, арк. 216].

У читальних залах держархівів продовжував діяти порядок допуску у воєнний час. Але вже до роботи з документами допускалися дослідники, які мали завдання й офіційні направлення від наукових установ, вищих навчальних закладів і органів друку з обов'язковим зазначенням теми роботи. Начальниками державних архівів встановлювався найсуворіший контроль за використанням документів, що видавалися дослідникам. Зняття і видавання копій з документів держархівів суворо контролювалися начальником відділу і перевірялися особисто начальником відповідного архіву [9, с. 220].

Черговим кроком у поліпшенні організації архівної роботи стало проведення 29–30 грудня 1942 року в УДА НКВС УРСР у Златоусті наради керівників евакогруп спільно з директорами архівів і їхніми

заступниками. У нараді також взяли участь завідувачі відділами УДА, центральних архівів і провідні архівісти. Під час наради було детально проаналізовано стан архівної роботи за роки війни. Загалом констатувалося, що проведений обсяг роботи недостатній. Серед основних перешкод в архівній роботі називалися незадовільні умови збереження документів у більшості евакогруп, зокрема, недостатній обсяг архівосховищ та відсутність робочих кімнат, а також недостатня чисельність наукових співробітників. Окремо вказувалося на відсутність постійно діючих курсів підвищення кваліфікації архівістів [7, с. 105].

Висновки. Отже, упродовж 1942 року співробітниками архівів НКВС була виконана значна та різноманітна за напрямками робота. З окупованої німецькими військами території був вивезений основний масив документів з центральних та обласних архівів, евакуйована більшість самих співробітників. Налагоджена була також робота на нових місцях, куди вивезли архіви: знайдені приміщення, їх частково відремонтували, упорядковувалися фонди архівів. Значна частина робочого часу архівістів приділялася «оперативно-чекістській роботі»: перегляду та аналізу історичного матеріалу, починаючи з доби Української революції 1917–1921 рр. Вишукувалися усі, хто був причетний до національно-державного будівництва в цей час, зокрема, до діяльності Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР. Також вивчалися архівні матеріали, що стосувалися 1920-х років: діяльності троцькістської та «правоухильницької» опозицій, критиків недоліків у діяльності радянської влади, особисто Сталіна чи когось із членів комуністичного керівництва СРСР та УРСР. У цій діяльності були досягнуті значні результати, накреслений керівництвом план цих робіт весь час перевиконувався, про що з гордістю доповідалося керівництву НКВС. Було вивчено 28 тис. одних лише газет, укладено картки на більш, ніж 80 тис. осіб, які кваліфікувалися як «контрреволюційні елементи». Таким чином, ніби – то рутинна та малопомітна архівна робота сприяла створенню доказової бази для масових репресій, адже мова йшла про десятки тисяч людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни. *Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР*. 1948. № 2(3). С. 11–14.
2. Гудзенко П. Історики-архівисти України у дні Великої Вітчизняної війни. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1958. № 2. С. 30–42.
3. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). К.: Наукова думка, 1975. 270 с.
4. Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 6. [Б. м.] : [б.в.], 1996. С. 26–33.
5. Дацків І. Українські архіви під час Другої світової війни. *Питання історії України*. Т. 4. Чернівці, 2000. С. 435.
6. Нариси історії архівної справи в Україні: Посібник / За загальною редакцією І.Б. Матяш та К.І. Климової. К: Вид. Києво-Могилянської академії, 2002. 612 с.
7. Мишак І. Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 26. С. 96–108.
8. Даниленко Віктор, Юсов Святослав. Архівіст, археограф, історик Пантелеймон Гудзенко: діяльність у 1941–1945 рр. у контексті роботи архівних органів УРСР. *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 128–151.
9. Григорчук Н. В. Створення Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. *Архіви України*. 2016. № 5–6. (304–305). С. 216–224.
10. Дацків Ігор, Пархоменко Владислав. Доля архівів УРСР в роки Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 59–68.
11. Грімстед П.К. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганда. *Архіви України*. 2002. № 4/6. С. 46–76.
12. Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. *Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine*. Cambridge, MA, 2001 (Harvard Papers of Ukrainian Studies). 798 p.
13. Історія архівної справи в Україні. URL: https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/100_archive/100_archive_history.php.
14. Великий терор. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0531. Арк. 218.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2314. Арк. 15.

REFERENCES:

1. Pavlyuk P. (1948). *Arkhivy Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny*. [Archives of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Naukovo-informatsiynyy byuleten' AN URSR*. 1948. № 2(3). S. 11–14. [in Ukrainian].
2. Hudzenko P. (1958). *Istoryky-arkhivisty Ukrayiny u dni Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny* [Historians-archivists of Ukraine during the Great Patriotic War]. *Naukovo-informatsiynyy byuleten' Arkhivnoho upravlinnya URSR*. № 2. S. 30–42. [in Ukrainian].
3. Mityukov O. H. (1975). *Radyans'ke arkhivne budivnytstvo na Ukrayini (1917–1973)*. [Mityukov O. G. Soviet archival construction in Ukraine (1917–1973)]. Kyiv: Naukova dumka. 270 s. [in Ukrainian].
4. Ivanenko B. (1996). *Arkhivy Ukrayiny pid chas Druhoyi svitovoyi viyny: peremishchennya, vtraty, povernennya, vidshkoduvannya*. [Archives of Ukraine during the Second World War: displacement, loss, return, compensation]. *Povernennya kul'turnoho nadbannya Ukrayiny: problemy, zavdannya, perspektyvy*. Vyp. 6. [B. m.] : [b.v.]. S. 26–33. [in Ukrainian].

5. Datskiv I. (2000). *Ukrayins'ki arkhivy pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. [Ukrainian archives during the Second World War]. Pytannya istoriyi Ukrayiny. T. 4. Chernivtsi, S. 435. [in Ukrainian].*
6. *Narysy istoriyi arkhivnoyi spravy v Ukrayini: Posibnyk (2002). [Essays on the history of archival affairs in Ukraine] / Za zahal'noyu redaktsiyeyu I.B. Matyash ta K.I. Klymovoyi. Kyiv: Vyd.Kyev-Mohylyans'koyi akademiyi. 612 s. [in Ukrainian].*
7. Myshchak I. (2004). *Diyal'nist' arkhivnykh ustanov Ukrayiny v roky Velykoyi Vitchyznynoyi viyny. [Activities of archival institutions of Ukraine during the Great Patriotic War]. Istoriya Ukrayiny: malovidomi imena, podiyi, fakty. Vyp. 26. S. 96–108. [in Ukrainian].*
8. Danylenko Viktor, Yusov Svyatoslav. (2008). *Arkhivist, arkheohraf, istoryk Panteleymon Hudzenko: diyal'nist' u 1941–1945 rr. u konteksti roboty arkhivnykh orhaniv URSR [Archivist, archeographer, historian Panteleimon Gudzenko: activities in 1941–1945 in the context of the work of archival bodies of the Ukrainian SSR]. Arkhivy Ukrayiny. № 5–6. S. 128–151. [in Ukrainian].*
9. Hryhorchuk N. V. (2016). *Stvorennya Tsentral'noho derzhavnogo arkhivu Zhovtnevoyi revolyutsiyi i sotsialistychnoho budivnytstva URSR. [Creation of the Central State Archive of the October Revolution and Socialist Construction of the Ukrainian SSR]. Arkhivy Ukrayiny. № 5–6(304–305). S. 216–224. [in Ukrainian].*
10. Datskiv Ihor, Parkhomenko Vladyslav. (2019). *Dolya arkhiviv URSR v roky Druhoyi svitovoyi viyny. [The fate of the Ukrainian SSR archives during the Second World War] Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. № 5. S. 59–68. [in Ukrainian].*
11. Grimsted P.K. (2002). *Dolya Kyivsk'oho tsentral'noho arkhivu davnikh aktiv u Druhiy svi-toviy viyni: Potriyna trahediya – nyschennya, pohrabuvannya, propahanda.[The fate of the Kyiv Central Archive of Ancient Acts in the Second World War: Triple tragedy – destruction, robbery, propaganda.] Arkhivy Ukrayiny. № 4/6. S. 46–76. [in Ukrainian].*
12. Grimsted P.K. (2001). *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, MA. (Harvard Papers of Ukrainian Studies). 798 p. [in English].*
13. *Istoriya arkhivnoyi spravy v Ukrayini. [The history of archival affairs in Ukraine]. URL: https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/100_archive/100_archive_history.php. [in Ukrainian].*
14. *Velykyy teror [Great terror]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%80. [in Ukrainian].*
15. Haluzevyi derzhavnyi arhiv Sluzhby bezpeky Ukraine (GDA SBU). *[Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 16. Op. 1. Spr. 0531. Ark. 218. [in Russian].*
16. Tsentral'nyy derzhavnyy arhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrain (TsDAVO of Ukraine). *[Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. F. 14. Op. 1. Spr. 2314. Ark. 15. [in Russian].*